

---

a szülőföld az, amit annak vallunk

Beszélgetés Miloš Crnjanskival

DRAŠKO REĐEP

D. R.: Beszélgetésünk közvetlen indítéka, hogy a belgrádi Nolit nemrégiben kiadta *Egy csepp spanyol vér* c. regényét. Kétségtelenül indítéknak tekinthetjük a regény egy-egy részletének a megjelenését is Londonban, a *Književne novine*ben és a *Relations* c. folyóiratban, amelyet — angol, francia és német nyelven — a szerb PEN Klub és a Szerbiai Írószövetség ad ki. Ezenkívül, amint olvasóink is tudják, a belgrádi *Savremenik* c. folyóirat, bizonyos megszakításokat és szüneteket leszámítva, úgyszólván számról számra közli emlékiratait századunk egy nagy és viharos korszakáról. Kétségtelen, hogy jelenléte abban az irodalomban, amely ma és itt van, az én szememben egy kissé olyan, mint a vitézi tornán való részvétel, amelyre Ön mint a modern irodalom klasszikusa érkezik, a fiatal, legfiatalabb írónemzedékhez tartozó írókkal együtt. Nem gondolja, hogy ez így van?

M. C.: Én mindig kedveltem a harcot, az összetűzéseket, most pedig, öreg napjaimban, természetesen, úgy megyek oda, mint önmagam nézője. Már nem veszek benne részt, a harc már nem érdekel, inkább arra vagyok kíváncsi, mit csinálnak a fiatalabbak. Eszerint nekem az *Egy csepp spanyol vér* is, amely harmincnyolc év után csak most lát napvilágot, csupán egy régi könyv, amely mégis nagyon kedves nekem, mert megmutatja, hogyan írtam fiatalkoromban. Van néhány más könyvem is, amelyek hasonló értelemben érdekelnek.

D. R.: Az *Egy csepp spanyol vér* tehát az 1932-es évszámot viseli. Tehát, ha szabad így mondanom, a két másik regény, az *Örökös vándorlások* és a másik *Vándorlások* közötti korszakból való.

M. C.: Pontosan így. Az *Egy csepp spanyol vérről* mondhatják, hogy történelmi regény. Ez azonban nem történelmi regény. Amikor az ember szakítani akar a realitással, a naturalista regénnyel, olyankor a fantázia

világát választja, s akkor minden más teljesen mindegy. Ha az ember elképzeli magának egy spanyol táncosnőt — valójában nem is spanyol, hanem ír származású volt —, ha tehát adva van egy ilyen táncosnő meg egy király, a táncosnő a király metresze lesz és forradalmat csinál Münchenben — ez a München pedig akkor az a város volt, amelyben gyakran megfordultam, nem a politika, hanem a múzeumok miatt —, nos, akkor bárki olyan helyzetbe kerülhet, hogy már akkor felteszi a kérdést — én pedig akkor fiatal voltam —, hogyan is viselkedik egy hatvan éven felüli ember egy harmincéves, gyönyörű szép asszony társaságában. Ez mindenekelőtt szerelmi regény.

D. R.: És történelmi regény.

M. C.: Történelmi is, magától értetődik. Ez a legkellemesebb a dologban. Mert ha magunkról írunk, ha olyasvalamit csinálunk, mint Jakov Ignjatović, akkor realisták vagyunk, s akkor nincs kibúvó, tudja. Akkor nem lehet fantazálni.

D. R.: Lukács György egyszer azt mondta, a történelmi regényben az a lényeges, hogy a főhős sohasem eléggé hiteles, nem eléggé történelmi, nem eléggé bizonyos.

M. C.: Én, tudja, csak a nevet veszem kölcsön. Az Isakovićokra is mindenki azt mondta, hogy éltek, léteztek. Azt mondják, teljesen a mi történelmünkben merítettem. Pedig az Isakovićok nekem csak a nevüket adták kölcsön, méghozzá az újvidéki városháza levéltárából.

D. R.: Emlékszem Vasa Stajićnak írt, ezzel kapcsolatos leveleire.

M. C.: Azok közül az asszonyok közül, akik úgy nevezett történelmi regényeimben, mint amilyen az *Örökös vándorlások*, szerepelnek, valójában egy sem élt. Ezek az én teremtményeim, én alkottam őket. S bizony kellemes dolog, amikor úgyszólván mintegy pihenésként egy olyan történelmi regényen dolgozik az ember, amilyen ez is, az *Egy csepp spanyol vér*, hogy az ember megint nekifoghat valakinek a megteremtéséhez, akinek csak a nevét tudja, semmi mást. Megvannak a képek, s az ember képeket csinálhat hozzájuk.

D. R.: Igen, de a történelmi regény feltételezi, hogy valami úgy is történhetett. Lenne szíves talán felolvasni nekünk egy részletet az *Egy csepp spanyol vérből*, hogy mi is megérthessük ezt az eljárást.

M. C.: Tudja, azt biztosan kevesen veszik észre, hogy festett az valamikor, hogyan beszélhetett egy fiatalember, a hősnő szeretője. Mert I. Lajos, az öreg király és a között az ifjú ember között ott, Lola Montez természetesen inkább a fiatalokhoz vonzódik. Csakhogy gondosan titkolja, mert kalandornő. Nos tehát mit mond Lolának ez a hiába epekedő fiatalember, amikor egy este a színházból vezet haza, azt olvasom föl. Na és akkor ez a Hirschberg azt mondja:

„Azt hittem, ma sem jön haza, hát eljöttem, hogy itt, a tűz mellett, virrasszak. De azért olykor ki is mentem, és az ajtó előtt várakoztam,

szobalányainak nagy multságára. Ez alatt a három nap és három éjszaka alatt többet vénült a szemem és a mosolyom, mint azelőtt tíz év alatt. Milyen nyomorúságos, a lehető legnyomorúságosabb dolog a világon, hogy a szerelem, a hódolat, amikor áldani szeretnénk önt, ocsmány dísznökké aljasít le bennünket, akikbe aztán belerúg, mint egy Kírké. Belefogyunk a vágyba, hogy végre egy asszony iránt legyünk gáncstalanok és jók, ön pedig akkor kinevet bennünket. Átfázva, a hóban, ott járkáltam a ház előtt, az árnyékkal kergetőzve. Hát nem szégyenletes, hogy amíg a barátaim megvetnek, a családom sirat, én itt lesem önt a küszöbön, mint egy kutyus? Amíg úgy imádtam, mintha ezüsből, kristályból volna, amíg tiszta volt a szememben, meg sem érinthettem; most, hogy önre zúdult ez az egész szenny, most odadobná magát nekem. Jól van, rendben van, de még egypár nap, s elmúlik hajának ez az első illata is, mely olyan, mint a friss hóé, elmúlik a szemünknek ez a káprázata, kigyógyulok a reszketésből, s nem fogok örökké epekedni ön után.”

Nos hát így fest ez körülbelül. Ez nem történelem. Ez szerelmi tanulmány úgyszólván, tudja. Csak hát, magától értetődik, a történelmi regény nem lehet olyan, mint egy társadalmi regény. Nálunk, tudja, mindez keveredik. S a műbíráló is mindig csak az egyik oldalát nézi az irodalmi műnek. A műbíráló nem igényli, hogy a másik és a harmadik oldalát is megfigyelje. Márpedig az irodalmi művek több oldalról is vizsgálhatók, tudja. Mindenki a saját szájaíze szerint választja ki magának.

D. R.: Azt mondta, akkor merült fel önben az, hogy megírja ezt a regényt, amikor átutazóban volt Münchenben, amikor Münchenben járt. Egy régi levelében, amelyet — ha megengedi, hogy emlékeztessem — Londonból írt nekem, azt mondja, hogy legelőször is Temesvár volt, aztán következett Bécs, Budapest, Róma. S most, mint írta, London van, ahol élek.

M. C.: Nem jószántamból.

D. R.: Odüsszeusz sem bolyongott jószántából, hanem azért, mert az istenek úgy akarták, írta egyszer egy másik levelében. Mindenesetre, a legutóbbi öt évben ismét a belgrádi életét éli.

M. C.: Visszatértem oda, ahonnan elindultam.

D. R.: Tessék megmondani, mit tart szülőföldjének. Szülőföldje Csongrád, majd Ittabé, Ilanča. Otthonának mégis a Szerémséget vallja.

M. C.: Egy barátom, amikor el akarta venni rajtam a port az újságban, azt írta, hogy kis ilančai tanárocska vagyok. Ilančán én még csak nem is születtem, ott a családom lakott, a nagyapám volt ott pap. Különben pedig semmi közöm hozzá. Én csak szeretem, mint egy bánátú falut, mert egyáltalán szeretem azt az egész vidéket. Aki nem szereti a szülőföldjét, az — nem akarom azt mondani, hogy kurva, de ilyesvalami. A huszonöt londoni év! Hát az egy kinszenvedés, az valami rettenetes volt. Most jelenik meg a regényem erről. Ez olyan irodalmi mű,

amelynek semmi köze a politikához, de igenis van köze ahhoz az élethez ott, minden emigráns életéhez. Tudja, én nem voltam emigráns. Hivatalként kerültem oda. Na mármost, a szülőföld, tudja, a szülőföld valóban Bánát. Az otthoni táj mégis a Szerémség. S én ott jól érzem magam. Nem azért, mert ott élt Branko Radičević és én most pözba vágom magam, hanem mert szerettem. Azt nem mondhatom el, hogy miért, mindenesetre sok-sok szál fűzött a Szerémséghez. Egyszer leírtam: Belgrád szerelmi elővárosa a Szerémség. Karlóca pedig a kvintesszenciája a Dunán túli szerbségünknek, tudja.

A szülőföld, azt kérdi, a szülőföld. Hát a szülőföld először is az, ahol születünk. Mindössze három évet töltöttem Csongrádon, ahová az édesapámat toloncolták. Ők ott valami múzeumot csinálnak most, tudja, de tévednek. Én ott soha nem jártam iskolába. Az a bátyám volt. Nem egészen hároméves koromban visszajöttünk Temesvárra és Pancsovára. De az igazi szülőföld, tudja, az, amelyet szeret, érez az ember, nekem Szerbia. Azért, mert egy olyan hazát választottam magamnak, amely annyit szenvedett, annyira üldözte a balsors századokon át, de különösen a legutóbbi száz évben. Ez az én szülőföldem. Belgrádban otthon érzem magam, itt éltem. Tudja, költőinknek szemükre vetik, miért nem mennek vidékre, pedig amikor Kragujevacon tanárkodtam, én sem akartam vidékre menni. Hadakoztam érte, hogy ott maradjak, mert város. Nem szülőföld, tudja, az ebéd és a vacsora. A Kalemegdan, az szülőföld. A vers is azért jött oda utánam a végén ismét. Meg különben is, én ott úgy érzem magam, mint otthon. Természetesen, megjártam a Triglavot és Szlovéniát is, tudom szeretni tehát azt is. Horvátországban voltam egyetemi hallgató. Nekem ott is szép, tudja. Én sohasem mondom, Tenger-mellék, hanem csak azt, hogy Rijeka. Az ifjúság Rijekája. És mindannak, ami az ifjúsággal együtt jár. Eszerint a szülőföld az, amit annak valunk. Nekem a Szerémségben a legszebb. De ott van Belgrád, Szerbia.

D. R.: A szerb irodalmi kritika igen sokat foglalkozott az úgynevezett strazilovói költészeti vonulattal, amelynek útja Branko Radičevićtől Miloš Crnjanskiig, s tovább, néhány fiatalabb, egészen jelenkori, most jelen levő költőig vezet. Hogyan tekint erre a strazilovói költészetre, a szerb poézisnek erre a strazilovói vonulatára?

M. C.: Nagyon szép dolog volt, mert megvolt a valóságalapja. Mindannyian tudóvészes, kopott egyetemisták voltak, kész nyomor. Na és akkor Branko Radičević életének az a poétikus-szomorú vége. Hasonló eset, mint a magyarok Petőfijével. Olaszországban nincs senki, aki ne tudna Dantéről, Carducciról. Az egész ifjúság velük él. Sokan beleszerettek a Brankóhoz fűződő romantikába. Volt itt minden, a fiatalossággal, a szerelemmel való együttérzés, és így tovább. Egy ilyen irányzat azonban nem tarthat sokáig, képtelenség. Mai költészetünk irányvonala intellektuális, és gyakran változik. Az én költészetem pedig inkább az 1918-as évvel, Jugoszlávia létrehozásával, politikai dolgokkal, egy borzalmas háborúval, az első világháborúval, tart kapcsolatot, ezért nem mondhatom, hogy itt valami nagy hangsúlyt kapna a strazilovói irányzat. Ha Temesváron kimegy a temetőbe, megtalálhatja két nővérem és egy fivérem sírját. Mellettük ott fekszik Branko Radičević öccse, természetes tehát, hogy együtt éreztem Brankóval Bécsben. Ott végeztem ta-

nulmányaimat, ugyanabban a kórházban, ahol annak idején Branko meghalt. Itt rejlenek az összefüggések. Nem kell mást belemagyarázni.

D. R.: A Szerémség igen korán megjelenik műveiben, már az *Alarc* című költői vigjátékban, amely 1918-ban hagyta el a sajtót. A tábornokné a Brankóval való beszélgetésben azt mondja: *Maga csak a Szerémséget ismeri*. Később aztán *Szerелеm Toscanában* című munkájában a Szerémség, hogy úgy mondjam, az első és az utolsó főnév, a mű kulcsértékű főneve. Ez szemmel láthatóan nem véletlen, mert a *Stražilovót* is Fiesolában, Firenze mellett, tehát Toscanában írta...

M. C.: Igen, de úgy, hogy közben a Szerémségre gondoltam. Ez teljesen érthető. Minden embernek az életében kell, hogy legyen egy nagy élmény, egy nagy eszme, amely egész lényének legfontosabb része. Ezt a legfontosabbat én a Szerémségben találtam meg. Azért, mert ott virágzanak a gyümölcsfák. Utazott valaha hajón Belgrád és Újvidék között? Úgy virágzanak, akárcsak Japánban. Tudja, vannak idióták, akik azt mondják, hogy én japán meg kínai vagyok. Miféle kínai, miféle japán! Én ürögi vagyok úgyszólván.

D. R.: Mind a szerb műbírálát, mind az úgynevezett közvélemény berkeiben régóta, talán a legutóbbi száz évben, mindig előszeretettel csevegték — meglehetősen naiv módon — arról, hogy ki a nagyobb költő. Mert kétségtelen, hogy még a legnagyobb költő is elsősorban a maga intenzitásában, a maga temperamentumában nagy. Ez a dilemma egyszer úgy szólt, hogy Zmaj vagy Laza Kostić, máskor úgy, hogy Dučić vagy Rakić, s végül: Miloš Crnjanski vagy Rastko Petrović. Nos, helyben vagyunk, tehát Rastko Petrović.

M. C.: Mirt mondjak? Rastko Petrović nekem fiatal barátom és bajtársam volt. Párizsban együtt voltunk. Dušan Matić is ott volt. A ház, a hotel, amelyben Rastko lakott, hát az egy csoda érdekes hely volt. Ők ott főztek, a kandallón. Rastko igazi élmény, tudja. Mindig szerettem. Számomra a legtragikusabb emlék Rastko egy legutolsó leveléhez fűződik, amelyet New Yorkból kaptam. Roppant szomorú dolog. De hát, azt írta, sebjaj, Crnjanski, vigasztalódjon, a Stražilovót senki sem tudja utánacsinálni. Ő pedig, szegény, Michelangelón dolgozott, de közben én is Michelangelóval foglalkoztam. Ez persze véletlen. Dolgozott a Michelangelón, és — tudja, hogy csinálom? Hogy csinálja?, kérdeztem vissza. Hát úgy, azt mondja, angolul írom, s akkor utána az egyes dolgokat, az egyes részleteket úgy árulom, mint a cipőtalpat. Súlyos körülmények között élt. Amikor meghalt, azt hiszem, nyolc vagy nyolcvan dollár ha találkozott a házban. Bajosan élt, tudja. Rastko rendkívüli emléke életemnek. Különben nagyon vidámnak és komikusan ismertem, s egyszer, amikor itt fürödtünk a zemuni strandon, ő meg Veljko Petrović olyan magasnak látszottak, hogy mindenki csodálkozott rajta, közben pedig körös-körül mindenütt sekély volt. Rastko egy jelenség volt, egyéniségnek is érdekes.

D. R.: Úgyhogy a Duna még sekélyebbnek látszott, ugye?

M. C.: Még sekélyebbnek. Rastko különben, véleményem szerint, olyan költő, aki megérdemli, hogy emlegessék és olvassák. De ő sem váltotta valóra mindazt, amit akart. Rómában teljesített szolgálatot. Mindannyian ujjászülettünk ezeken az állomáshelyeken. Nekem már három megirt és kinyomtatott könyvem volt, amikor a pancsovai gimnáziumba küldtek, tornát tanítottam, emlékszem.

D. R.: Dušan Vasiljevnek van egy híres címe: *A háború után énekel az ember*. Sok műbíráló, és nem ok nélkül, közvetlenül a háború utáni alkotómunkáját, az első világháború utánira gondolok, a háborúból számos sebhellyel kikerült nemzedék jelenségéhez kapcsolja. Ahogy mondani szokták, a szerb modernizmusnak az első nemzedéke az, amely önnel, Rastkóval, Todor Manojlović-tal s annyi más, talán kevésbé jelentős útítárssal együtt érkezett a szerb irodalomba. Milyennek látja ma ezt a nemzedéket?

M. C.: Nagyon szeretem, s nagyon sajnálom. Az, hogy ki a nagyobb vagy kisebb, ezek képtelenségek, ilyesmit nem lehet és nem is szabad mondani. Toša (*Todor Manojlović*, a ford. megj.) végrendelete, hát az egy gyönyörű vers, de az emberek manapság nem olvasnak ilyen verseket. Engem ezernyi szál fűz ehhez a nemzedékhez, azért, mert én is katoná voltam, s amikor az ember hazajön abból a vérfürdőből, elveszettnek érzi magát. Az angoloknak megvan erre a kifejezésük. Ez az *elveszett nemzedék*. Fiatalemberek voltunk, amikor a háború után találkoztunk, logikus tehát, hogy mindazok, akik a háborúról írtak, azt a háborút, az első világháborút, egészen testközelből ismerték. Ez a nemzedék forradalmi volt. S tartósan a háborúhoz kötődött. Nézetem szerint sokat tett ez a nemzedék.

D. R.: Bizonyára emlékszik, hogy Stanislav Vinaver nagyon régen, ma már ötven éve annak, úgy rémlik, legelőször a *Progres* című lapban, egyik akkori expresszionista kiáltványában három nevet írt le egymás mellett. Outána aztán még számtalanszor leírták. Ez a három név: Andrić, Crnjanski, Krleža.

M. C.: Bennünket szoros szálak fűznek össze, akaratlanul is. Most megöregedtünk, s most csak az a kérdés, ki lesz az első, ki a második, ki a harmadik. De nem a dicsőségben, hanem a halálban. Az ilyesmi rendkívül összekapcsol. Krleža nekem olyan, mint a legjobb barátom, ha nem is értünk egyet, és soha nem is értettünk egyet. Ivo Andrić ötven éve a barátom, együtt érzek vele, amikor hallom, hogy valami kellemetlenség érte, és így tovább. No és az irodalomban? Hát mindhárman ahhoz az osztrák háborúhoz vagyunk kötve. Nem voltunk Szerbia oldalán, tudja. Ha valahol Korfun lettünk volna, akkor valamelyik hadsereghez vagy hasonlóhoz kötődünk, mint Stevan Jakovljević. Mi ehhez az inenső, ausztriai oldalhoz tartoztunk, de egész szívünkkel emezeknek a pártján voltunk, ide tartoztunk igazán. És eszerint, azt hiszem, mi hárman megtettük, amit tehettünk. Nem fontos, ki az első, ki a második, ki a harmadik. Méltóságomon aluli, hogy ilyesmin törjem a fejem.

D. R.: Rendszerint éppen ezzel a három nagy írónkkal hozzák kapcsolatba az ún. expresszionista évek elnevezését, amely irány-

zat közvetlenül az első világháború után hódított tért. Ellentétben a XIX. századdal és a romantikus korral, amikor az írók rövid életűek voltak, keveset írtak, ifjúságuk virágában haltak el romantikus körökben, hektikában, mint Branko, ennek a nemzedéknek az írói szerencséire igen hosszú időszakon át jelen vannak, hosszú életűek, igen tevékenyek.

M. C.: De véletlenül, egészen véletlenül. Ha Ivo nem marad itt a meg szállás idején is, soha nem írja meg azokat a könyveit.

D. R.: Azt szokták mondani, hogy ezekre az északi, alföldi vidékekre, amelyek önnek is a szülőföldje, mindannyian úgy jöttünk délről, északról, keletről és nyugatról, ki előbb, ki később. Így mondják. Az *Örökös vándorlások*, de nemcsak az, hanem az *Ittaka lírája* és megannyi más könyve is valóban egy odüsszeusi komplexust sugall, amely különben sokfelé felbukkan az ön életművében. Makacsul visszatér a kóborlások, vándorlások motívuma, és egy olyan gondolkodásmódot mutat be, mely szerint az emberek örökké abban a hitben ringatják magukat, hogy más vidéken, más tájékon, jobb, szebb, könnyebb, boldogabb élet folyik annál, amilyent ott élnek, ahol éppen vannak, ahol laknak.

M. C.: Az *Örökös vándorlásoknak* és más regényeimnek éppen ez ad mélyebb értelmet annál, amely valamely XVIII. századi esemény leírásánál különben jelentkezik. De hát a szerb nép, a maga egészében, mást se csinált, mint költözöködött. Hiszen látja, mennyire szétszóródtunk. Egy elfeledett ember, a pancsovai Milan Čurčin azt mondta népünkről, hogy maga sem tudja, hol vannak a határai. Pontosan így van. Embereink szétszóródtak a szélrózsa minden irányába, mégpedig azért, mert menniük kellett, mert háborúk voltak, mert török idők jártak. Nem azért, mert úgy tartotta a kedvük. A költő pedig az én szememben az, aki vándorol. A költő élvezettel kel vándorútra. A legrégebb római költőknél is megtalálja azt a mondatot, amely úgy szól, hogy *tavasza van, vizket a talpom*.

D. R.: Az imént Jaša Ignjatovićot említette. Szentendrét azonban egy igen régi szövegében említi először, amelynek címe *Három kereszt*. Ebben a szövegben különben Esztergomról és Temesvárról is beszél. Szentendre kétségtelenül nem a legészakibb pont, ahová a szerbség eljutott, hanem egyszersmind fővárosa is Jaša Ignjatović irodalmának. Mi a véleménye Jaša Ignjatovićról, a maga örökös kiseljárásaival, amelyek szintén vándorlások, a maga életességével, vitalitásával?

M. C.: Mindenekelőtt az, hogy úgy látom, egy osztály nevében beszél. Amit ő szem előtt tart, az színtiszta burzsoázia. Nem az egész szerb nép, mert az katonanép volt. Ő az utolsó, aki egy osztály hanyatlását veszi regényeinek fő tárgyául. Nincs az az olvasó, aki nem élvezzi azt a helyzetet, amikor — jól emlékszem — a két testvér kettéfűrésze a házat. Ez abszurdum, ez egy társadalom, egy osztály bukása. Akad ilyesmi Szentendrén kívül is. Senki sem beszél például Debrecenről. Valóságos áradatként özönlöttek oda föl, de el és tűntek onnan, visszajöttek, nyugatra,

északra, délre költözködtek. A családok emlékezete megőrizte fiaik tragédiáját. Húsz-huszonegy éves korukban meglelt emberek voltak. Sok forradalmár is volt közöttük, de sajnos, mindig megmaradtak régi pravoslávnak és pánszlávnak. Mindent északról emlékeztek.

D. R.: Vannak szavak, amelyek egyszerre új jelentést kapnak. Egyik kötetében van egy szöveg, amelynek címe *A szent Vajdaság*. Milyennek látja ma a Vajdaságot?

M. C.: De hisz az egy humoros, csúfolódó írás volt. A nagyapámról van szó benne. Ha látta volna képen, megértené, micsoda ijesztő kardosbajszos típus volt. De hát ez is a múltnak egy része, amely nem is mindig szép, nem is erkölcsös mindig.

D. R.: S képes volt a feleségének csak egy morzsa cukrot adni.

M. C.: Tudja, az asszonynak az a dolga, hogy szót fogadjon. Három asszonyt temetett el. A régi Pancsova, a régi Becskerekek, a régi Karlóca ez.

D. R.: Hogyan fogadták például az *Apotheózist* azok az emberek ott Becskereken, a Bácskában, az ön Bácskában?

M. C.: A világháború után, emlékszem, azt hiszem, mindjárt az első évben, elkezdtünk irodalmi esetekre járni, a mi csoportunk kezdte el, erről Andrić is mesélhetne.

D. R.: Tehát abban az időben, amikor Andrić verseket írt s az irodalmi esteken fellépett velük.

M. C.: No akkor írtam meg én is az *Apotheózist*, amely éppen mostában jelenik meg. Mindenki azt gondolja, hogy rólam van szó, hogy én jöttem ki abból a kórházból.

D. R.: Sokan utánozzák.

M. C.: Hát rendben van. Nos, Becskereken én azt akkor, emlékszem, felolvastam. Az asszonynépség meg volt botránkozva, a Matić doktorné és a hozzá hasonlók. Hogy nem sül ki a szeme, amikor ilyesmit olvas, mondogatták. De manapság, az ifjúságnál, például nemrég Pancsován, az ilyesmi telibe talál. Az ifjúság ma baloldali, egészen baloldali, s az ilyen dolgokban a dacnak egy megnyilvánulását látják, mint ahogy az is volt; kihívás, elkeseredés, sőtét valami, amely szokásainkkal, vallási szokásainkkal van kapcsolatban. S most Pancsován egy fiatalember olyan gyönyörűen olvasta fel az *Apotheózist*, mint eddig még senki.

D. R.: Hogyan tekint a szumatraizmusra, amely — bizonyos mértékben — a *Szumátrából* és a *Szumátra magyarzatából* sarjadt ki?

M. C.: Ennek eredete nem vezethető vissza egyik versemre sem. A forrása tehát nem egy vers, hanem az életem. Itt Miloš Bilimacról van szó, aki a zágrábi vasútállomáson várt rám, s aki éppen hazajött Orosz-

országból. Mint háborúból visszatért tiszt, én már megjártam ezt az utat. A čortanovci alagút akkor le volt rombolva. Ilyen az élet. Kašanin a községházán olvasott fel Dučićról. Ilyen az élet. Mindez engem ma nem érdekel. Nem foglalkozom ezekkel a dolgokkal. Ezt meg kell érteni. Ami elmúlt, az egy mély szakadék, amely eltemet mindent, s itt már nincs semmi keresnivalónk, nem lehet semmit visszacsinálni.

D. R.: *Három poéma* c. könyvében, amelyet annak idején a belgrádi Prosveta adott ki, a *Stražilovo* és a *Szerbia* mellett megjelent az a nagy *Lamentáció Belgrád felett* is. Ez, ha nem tévedek, legelőször 1962-ben Johannesburgban, majd pedig úgyszólván ezzel egyidőben, itt Belgrádban, a *Književne novine*ben látott napvilágot. Három olyan téma, amelyek Crnjanski művének valószínűleg legfőbb motívumai. Előbb a *Stražilovo*, majd a *Szerbia* jött, egy Dunán inneni felfogásban érzékeltetve...

M. C.: A *Szerbia* úgy van megragadva, hogy abban benne vagyunk az apám és én is. Mi itt laktunk, odaát pedig volt egy nagybátyám, aki a bolondokházában végezte, Belgrádban. A család fenntartotta a kapcsolatot. Ide tartozik Paja Putnik is, apámnak egyik unokaöccse. Noha a Putnikokkal valójában anyai ágon vagyunk rokonságban. Tudja, sokan azt mondják ma rólam: kiírta magát. Dehogyan írtam én ki magamat. Csak éppen akkor írok, amikor arra valóban a lelki szomjúság kényszerít. Hiszen nem ír az ember mindennap verset.

D. R.: Mondjon valamit a mi Dunán inneniségünkről, erről a mi Dunán inneni világunkról.

M. C.: Nos, jól van. Térjünk vissza 1915 őszéhez, amikor Šidben kибodódtam a vagonból, a marhavagonból, persze, a többi kolerással együtt. Hogy kolera volt-e igazán, vagy sem, nem tudom. Csak azt, hogy az ágyam felett az állt: „post coler asiatic”. Egy rémes hasmenés, elképzelhetetlen hányássorozat volt ez. S akkor láttam szerb hadifoglyokat meghalni ott a templomnál. Tudja, mit ittak? Ecetet. Hogy mért éppen ecetet, ma sem tudom. Láttam oroszokat meghalni a kötőöhelyen, láttam magyarokat, láttam románokat, amint sírnak, sírnak, gyászolnak. Tudja, körülállják a haldoklót, siratják. Oroszokat láttam, akik folyton teáért nyújtogatták a kezüket, no és amikor megkapja a teát, de már többé nem emeli fel a kezét, akkor kész. Sok ilyen dolgot láttam, s azt hiszem, az odaáti ember semmivel sem gyávább vitéz. Kemény emberek ezek. Különösen a Distrikt, ott Kikinda körül. Ők voltak azok, akik Dobrudzsánál, a fronton, késre mentek abalgárokkal, öldökölték egymást, mint a vadállatok. Nem mondhatók ártatlan angyalkáknak, a legkevésbé sem. Nincs nálunk az a nagy kedélyesség, amelyet egyik fiatalkori barátom, Ranko Mladenović emlegetett. A mi kövér lálóink* — szokta mondani. No igen, mondom én, csak az a kellemetlen, hogy bicskát hordanak a zsebükben, s az mindig beletalál valakinek a pocakjába, a hasába, tudja. Nem angyalok.

* Bánsági emberre mondják. (A ford. megy.)

D. R.: Egyik szövege azt a címet viseli, hogy *Dobrinović, emlékekből megkomponálva*. Filmnyelven szólva, Dobrinovićot ön három képkockában is látta, Temesváron, Újvidéken és így tovább. Mit jelentett önnek ez a színház, ez a szerb színház, amely Temesvárig is eljutott?

M. C.: Legelőször is *Nikola Balkáni cárnőjével* jött. Hát ez nem volt valami nagy dolog. Az ragadott meg benne, ahogy a tenyerébe tapsol, amikor a cselédséget, az övéit szólítja. Kitűnő színészek voltak, de mind autodidakták. Nyaranként, tudja, amikor összejött egy ikis pénzük, külföldre utaztak, nem messzebb Bécsnél. De ez nem segített rajtuk. Autodidakták maradtak mindvégig. A színvonal nagyon, nagyon alacsony volt ebben a színházban, a kellékek, a kosztümök, minden. Kulisszahasogatás.

D. R.: *Koča Vasiljevićet, Žarko Vasiljević apját, szerb Hamletként, a legjobb szerb Hamletként emlegették.*

M. C.: Ide figyeljen, én láttam őt Richárd szerepében, amikor azt a mozdulatot teszi a Nap felé, kinyújtott karral, amelynek görcsében harag, gonoszág, démon és angyal keveredik egyszerre. Ez bizony nagy jelenet volt, annyi Richárdot láttam a nagyvilágban, de ő utolérhetetlen. A mai színház egészen más.

D. R.: Hazalátogat-e olykor a Vajdaságba?

M. C.: Igen gyakran, csak éppen nem jelentem be senkinek. Megnézem a péterváradai erődöt, átmegegyek Pancsovára, ott a fiatalság szépen fogad. Nemrég, ötven év után, felkerestem apám sírját. Van egy kápolnánk Ilančán. Oda mentem el ötven év után.

D. R.: Egyszer azt írta, hogy *Laza Kostić Emlékezés Ruvaracra* c. verse a XIX. századi szerb költészetnek kétségtelenül legjelentősebb alkotása.

M. C.: Ma is azt vallom, hogy a XIX. század legjelentősebb verse, mégpedig azért, mert az alfától az omegáig gondolati költészet. Hogy mi az alfa és mi az omega? Az alfa az, ami jó, az omega pedig, a híres mendencecsont, a vége mindennek, mindennek. Kostić voltaképpen nem végzett rendszeres tanulmányokat. Kitűnő jogász volt. Betéve tudta a pandektákat. Az ilyen kor volt. Különben igen művelt, igen mély volt. Azt, hogy micsoda vicceket csinált, tudja, hogy mit mondott a püspökre s így tovább, hogy rendőrségi besúgó volt, azt ma nem emlegetik, ki is gondolna ilyesmit. A fölös erőnek a pazarlása volt ez nála. Erős ember volt, gazdag, hírneves katonatiszt fia. Másfajta emberek voltak azok. Ma nem teremnek ilyenek.

D. R.: *Dušan Matićnak* van egy esszéje, amelyben megkísérli, hogy a szerb klasszikumot másfelé lelje meg, nem ott, ahol a világos korszakosítást kedvelő tanáros kutatómunka rendszerint megtalálja. Miben lehet megjelölni irodalmunk klasszikus korát?

M. C.: Á, a klasszicizmusunk? Most olyasmit kell mondanom, ami meg fogja lepni. A mi klasszicizmusunk a guzlicások, azért, mert a képzetlen, kolduló, gyakran a legkezdetlegesebb fokon álló guzlicásoknak olyan kifejezőmódjuk van, amely már-már földöntúli. Ez valóságos misztérium. Hogy jöttek rá erre, azt senki sem tudja. Filip Višnjić közönséges koldus. Az, amit mi csinálunk itt belőle, teljesen indokolatlan. Višnjić járta a falvakat, a paraszti Szerbiát, amely aztán csodálkozásra készítette az egész világot. Goethét, vagy valaki mást, nem valamely művészi alkotása lepte meg.

D. R.: A folytonosság hiánya műveltségünkben...

M. C.: Minálunk egyáltalán nincs folytonosság.

D. R.: És mi a válasz kérdésekre?

M. C.: Nekünk nincs írott klasszicizmusunk, ámbar Laza korszaka például igen magas színvonalon volt.

D. R.: Azt szokták mondani, hogy az újabb kori szerb irodalom valójában abban a pillanatban született, amikor — jelképesen megfogalmazva — Dositej levetette a papi csuhát, s búcsút mondott Hopovónak.

M. C.: Dehogyan, Dositej korántsem olyan nagy, mint mondják. Nézegettem én őt Londonban, úgy értem — tanulmányoztam, olvastam. Dositej csupán azért nagy, mert világlátott, kellemes ember...

D. R.: Isidora (*Isidora Sekulić*, a ford. megj.) egy tétele szerint Dositej azért ment Európába, hogy Európát elhozza nekünk, míg ellenben Vuk képviselte azt a másik csapást, amely bennünket vitt el Európába.

M. C.: Vuk azért jóval nagyobb alak, mert valami nagyot teremtett is. Dositej viszont nem alkotott semmi nagyot. Volt némi szerepe, de csak annyi, hogy ő volt az, aki vagyonának a felét a felkelés céljaira áldozta. Dositej szabadkőműves volt, s mint ilyen járta Európát. Ez tudott dolog, de hallgatnak róla. Nincs mit elhallgatnunk. Európéer volt. Nekem tetszik az a szobor, amely a háború előtt a „Szerb korona” szálló előtt állt, ott, ahol közismert kalapjában és európai öltözékében annyiszor megfordult. Ez volt Dositej. De amit megírt, az kora nyugati filozófiájának kompiliációja. Viszont Vuk azért nagy, mert egyszerre csak megjelenik egy ilyen nyomorék, rossz lábú ember, elmegy Bécsbe, és pontosan eltalálja, mi a klasszikum, mi a legnagyobb népdal. Európa számára ez valami új és nagy dolog volt. Ezért is keltett olyan feltűnést a *Hasanaginica*. A felkelés megindulásáról szóló sorok is rendkívüliek.

D. R.: A legutóbbi évek kutatásai az eddig tudottnál távolabbi múltba helyezik a szerb irodalom határait. Mind nyilvánvalóbbá válik, hogy ez az irodalom a régmúltban, a középkorban gyökerezik. Mit tart erről?

M. C.: Azt, hogy túlon túl nevetségés. Vannak, tudja, akik kariert akarnak csinálni ebből, a Nemanjićokból és középkorunkból. Igen, igen, igen. Nem nagyon imponál ez nekem, tudja. Van nekünk egy igen komoly történelmünk, vannak történészeink, akik tudományosan ki tudják mutatni, mik voltak a Nemanjićok, milyen volt az a korszak, a középkor stb. És most akadnak, akik azt gondolják, hogy elegendő a solymárokat vagy valami hasonlót emlegetni, akkor az mindjárt mély is. Mivel pedig az olvasóközönség igényli az újat, el is fogadja az ilyesmit.

D. R.: A régi keletkezésű *Ittaka lírája* bizonyos értelemben ironizálva beszél középkorunkról.

M. C.: Nem ironizálva, hanem kétségbeesve. Ez a kétségbeesés zabolátlan-sága. Nincs itt semmi más. Az ember 1918-ban visszajön Belgrádba, látja azt a pusztulást, s persze hogy kétségbeesik. Rengeteg üres puffogatás volt akkor, a francia költészet utánzása stb. Én Dučićot ugrattam, mondom neki, ha már olvasok, inkább Henri de Régnier-t olvasom, mint Dučićot. A fiatalság mindig piszkálja az öregeket. De ő nem haragudott. S csak látta volna, amikor valamelyik ifjanc kellemetlen megjegyzéseket tett rá. Dučić olyankor azt mondta — írd meg, öcsém, írd csak meg. Neki az volt a legfontosabb, hogy halljanak róla. Félt, nehogy elfelejtsék. De fantasztikus nyelvezete volt. Hiszen tudja, ma is akadnak, akik utánozzák. Nem a tartalmat, nem a műfajt, hanem a nyelvezetet és a rímeket.

D. R.: Mit jelent ma önnek az *Ittaka lírája*?

M. C.: Fiatalkori emléket, azoknak az éveknek az emlékét. Számomra nincs más jelentősége. Mert ha az ember pontot tesz valaminek a végére, akkor megírja. Azután minden könyv a maga sorsát éli. Tudatában vagyok ennek, de nem bánkodom miatta, s nem is fűz hozzá különösebb érzélem.

D. R.: A *Vándorlások* második kötetében Pavle Isakovićyal van egy jelenet, amikor Božić őrnagy meghívja Bécs környéki otthonába, egy villába, ahol minden olyan zöld, mint Horatiusnál. Pavle elhallgat egy pillanatra, de ön akkor magyarázatként hozzáteszi, hogy Pavle nem tudta, ki az a Horatius, azonban röstellte megkérdezni. A műbíráló ezt a jelenetet néha úgy értelmezte, mint az ide érkező új ember helyzetét, aki bár rámenős egy kissé, mégis meg tudja őrizni természetes méltóságát és eléggé tartózkodó ahhoz, hogy el ne árulja, mit nem tud.

M. C.: De hiszen katona, mindenekelett katona volt. Senki sem kívánhatja tőle, hogy Horatiusról tudjon. Pavle Isakovićot különben sokan nem értik meg kellőképpen. Nagyon komoly figura ez, az embereknek és lélektanuknak valóságos stúdiuma. Ő a második nemzedékhez tartozik, szemben azokkal, akik — akárcsak Vuk — csak verekedtek.

D. R.: Távoli emlékként Vuk is felbukkan a *Vándorlásoknak* ebben a második könyvében.

M. C.: Ő pedig el akar menni, le akarja rázni azt a nyomorúságot, azt a borzalmat, amiből nincs kiút.

D. R.: Vannak olyan nézetek, hogy az *Örökös vándorlások* — az első könyv, s a második könyv is — valaki helyett íródott, aki ott lehetett azokban az években az Isakovićok között, s mindent látott. Ezek a könyvek vajon valaki helyét íródtak?

M. C.: Nem íródtak senki helyett sem. Az *Örökös vándorlások* mint könyv jól ki van elemezve. Bizonyára látta Nikola Miloševićnek a Srpska književna zadruga sorozatban megjelent kötetét. A *Vándorlások* eléggé fel van tárva, mostanában pedig már egy magasabb fokon is. Kezdetben is szépeket írtak róla, s csak a fiatalabbak. Ezt a munkámat sohasem fejeztem be.

D. R.: Hat kötetre tervezte.

M. C.: Hát igen, ez olyan baj, amilyennel más is küszködik. Ki az, aki mindent megírt, amit akart? S én ezt nem is bánom. Csak a legutóbbi könyveim érdekelnek.

D. R.: Mit gondol a műbírálókról?

M. C.: Mindenekelőtt, körülbelül 1932-ig nem voltak politikai támadások. Attól fogva vannak. A politikai támadás mindig igazságtalan.

A háború óta igen jó. A műbírálat sokkal kulturáltabb, sokkal olvasottabb és sokfélebb. A ma író emberek meglehetősen tudnak. Ha számba veszi, mit tudott Skerlić — leszámítva azt a doktori tételét —, az nem sok. Ha viszont megnézzük ezeket a mai fiatalembereket, bizony olvasottak, nyelveket tudnak, úgy írnak, mint bárhol Európában. Nem sokat adok arra, mit mondanak mások. Ez engem nem zavar.

D. R.: Na és mit mondanak az olvasók?

M. C.: Mit mondanak az olvasók, hát az roppant mulatságos dolog. Mert egyszer csak valaki kijelenti: Crnjanski, én önt imádom. Én meg erre azt mondom, mért nem jött ötven évvel ezelőtt ezzel a vallomással.

D. R.: Tudom, nem szereti a bizalmas hangnemet az ilyen beszélgetésekben, de mi ezt a beszélgetést mégiscsak az ön hetvenhetedik születésnapja alkalmából folytatjuk. Szabad-e megkérdezni, milyen könyveken dolgozik, mely könyvek következnek még?

M. C.: A Prosveta januárban adja ki, ha kiadja és ha kiadom, a Londonról szóló, igen terjedelmes regényemet. Ebben egy általános problémát, az emigránsok problémáját taglalom. Én nem voltam emigráns, én tisztviselő voltam, aki ottræadt. De az orosz emigránsok, általában az emigránsok jelensége a világban, igen érdekes probléma. Nem politikai könyvről van szó. Egy emberről szól, aki fölládozza magát, hogy a felesége élhessen. A többit tudja. Amit pedig most csinálok, az *Embejade*, az emlékezéseim. Olyan lesz benne mindenki, amilyen valóban volt, még ha a tulajdon édesapámról van is szó. Amilyenek voltak, olyanok-

nak lesznek lefestve valamennyien, s minden gyűlölet nélkül. Nincs énbennem gyűlölet. Ezzel egy kötelezettséget róvok le azok iránt, akik utánam megmaradtak, és azok iránt, akik elhulltak ebben a háborúban, akik elpusztultak Belgrádban, a bombázásokban és így tovább. A Michelangelóról szóló könyvem áll hozzám legközelebb. Igen ambiciózus munka. Bizonyos új elméleteket, új nézeteket fektetek föl, mi több, bizonyos új megállapításokat teszek benne. Ezzel foglalkozom. Amikor az út végére ér, az embernek vigasztalást kell lelnie valamiben.

D. R.: Hogyan tér vissza mint olvasó saját korai műveihez, irodalmunk klasszikusnak számító könyveihez?

M. C.: Ha hiszi, ha nem, nem olvasom őket. Annyi más olvasnivalóm van. Amikor pedig mégis beléjük lapozok, akkor tréfálkozni szoktam.

D. R.: Kap-e leveleket olvasótól?

M. C.: Jócskán elzárkóztam én. Ünnepeletni magunkat és szerepelni, nem jó az. Akkor éreztem magam legjobban, amikor a barátaim, még az egyetemen, mint költőt szerettek. Ez nekem elég volt. Mivel pedig a feleségem nem figyel ide, megsúgom, hogy a kolléganőim is ugyanúgy szerettek mint költőt. Megértem azt, hogy amikor a „Londonnál” a csendőrség a levegőbe lőtt, Desanka Maksimović és Ruža Čajkanović elébem álltak, és a testükkel védtek a lövöldözés pillanataiban. Kell ennél több?

Lausanne-ban, francia nyelven, nemrég jelent meg a *Napló Čarnojevićről* című könyvem. Ott is az áll, hogy *classique slave*. Istenemre mondom, szívesen cserélnék valakivel, aki nem klasszikus, hanem csak fiatal. Amikor ma a *Gorski cart* vagy pedig Uskokovićot olvasom, az a benyomásom, hogy ragyogóan van megírva. A Matica kiadásában megjelent *Száraz ág* is, valami Urban a szerzője — a fia stockholmi cseh nagykövet, megismerkedtem vele —, az is szép könyv.

D. R.: Ha egyetért velem, mi ezt a beszélgetést nem fejeznék be. Egyszer majd folytatjuk.

M. C.: A beszélgetések mindig folytatódnak.

P. s.

Egy őszi estén, 1970. október 25-én, tehát a *Stražilovo* költője 77. születésnapjának előestéjén, a „Jugoszlávia” szálló tágas, üveges előcsarnokában folyt ez a beszélgetés Miloš Crnjanski-val. A Duna fölött leereszkedett az est, kigyulladtak a szinte kartávolságnyira látszó Belgrád első éjszakai fényei, az előcsarnokban az est leszálltával mind erőteljesebb lett a zsidongás, amelyben úgyszólván a világ minden nyelvét hallani lehetett, s ebben a kozmopolita légkörben Crnjanski még sokat beszélt a szülőföldről, Szerbiáról, a Szerémségről s azokról az örökös *vándorlásairól* egy nemzetnek, amely soha nem ismerte meg a határait. A beszélgetést a Belgrádi Televízió 1970. december 24-i műsorában sugározta.

Borbély János fordítása